

Biskop Erik Eriksen Pontoppidan og aksens Trondheim–Trondenes

Per-Olav Broback Rasch

<https://doi.org/10.7557/ottar.8609>

Over flere hundre år har aksens Trondheim–Trondenes hatt en sentral betydning for kirkeorganisasjonen og kunnskapsutviklingen i nord. Trondenes som et lærdomssentrum i nord går tilbake til middelalderen og videre gjennom reformasjonen og innføringen av eneveldet i 1660-årene. På slutten av 1600-tallet kan man se denne betydningen gjennom biskop Erik Eriksen Pontoppidans virke og tilstedeværelse i nord.

Erik Eriksen Pontoppidan var en dansk-norsk teolog, poet og språkforsker som ble biskop i Trondheim stift 1673–1678. Han omtales gjerne som den eldre for å skilles fra sin yngre slektning Erik Ludvigsen Pontoppidan (biskop i Bergen på 1700-tallet). Pontoppidans forfatterskap og virke er godt kjent gjennom flere trykte utgivelser og etterlatte manuskripter, som også angår hans seks siste leveår som biskop i Trondheim. I denne perioden reiste han nordover på visitasjon og besøkte blant annet prestegjeldet Trondenes, som i flere hundre år hadde vært en sentral del av virksomheten til erkesetet og domkapitlet i Trondheim. Pontoppidan er særlig kjent for sin undervisning rettet mot ungdommene i stiftet, arbeidet med en egen beskrivelse over Nordlandene og Finnmarken, og det som skal ha vært første kjente forsøk på oversettelse til samisk språk i Norge.

Pontoppidans senere etterfølger som biskop i Trondheim og grunnlegger av *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab* (DKNVS) i 1760-årene, Johan Ernst Gunnerus (1718–1773), lister i sitt hyrdebrev til prestestanden i stiftet opp enkelte av Pontoppidans arbeider:

Hr. Eric Ericson Pontoppidan, Biskop, har udgivet mangfoldige Skrifter, førend han kom hid, saavel som siden. Til de sidste henhører f. e. [...] Lutheri Catechismus med nogle Anmerkninger for Tronhjems Stift, 1676. in 12mo, en udførlig Forklaring over samme in MSt. En Catechismus paa Finsk, MSt. [...] Beskrivelse over Nordlandene og Finmarken MSt.

Biskop Gunnerus nevner her tre sentrale arbeider av Pontoppidan som har betydning for undervisning i stiftet og områdene i nord. Utgivelsen av «Doctor Morten Luthers Lille Catechismus [...] for den Christelige Meenighed i Trundhiems Stift» kom første gang i trykken i 1673. Denne er ikke kjent bevart, men senere utgivelser fra 1741 og 1752 finnes i Nasjonalbiblioteket i Oslo og NTNU

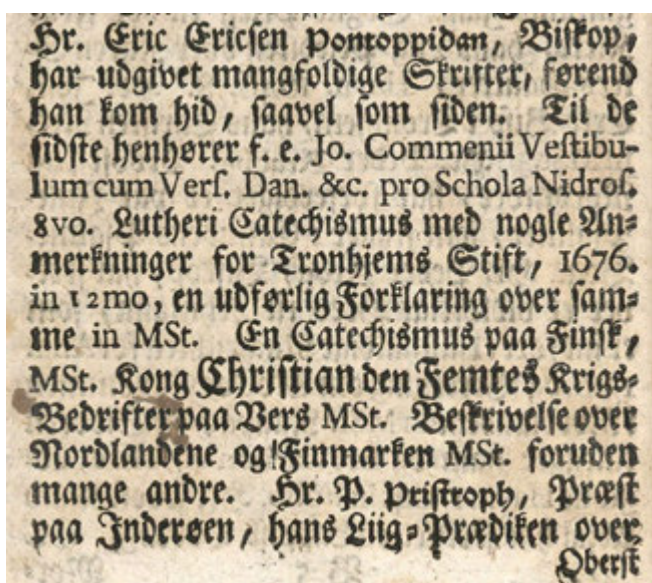
Gunnerusbiblioteket i Trondheim. Eksemplaret i Trondheim har Gerhard Schønings proveniens (eierskaphistorikk). Schønning var rektor ved katedralskolen, historiker og med-grunnlegger av DKNVS sammen med Gunnerus. Det er Schønings bibliotek på over 11 000 bind som utgjør grunnstammen i Gunnerusbibliotekets eldste boksamling. Både oversettelsen av Luthers katekisme til samisk og beskrivelsen over Nordlandene og Finnmark, begge i manuskript, er dessverre gått tapt og innholdet er ikke kjent i dag.

Pontoppidans utdanning og virke

Pontoppidan ble født 21. januar 1616 i Broby på Fyn, Danmark og kom fra en slekt av prester og embetsmenn. Han ble cand.theol. i 1638 og fikk i 1641 reisestipend fra kong Kristian IV til videre studier i utlandet. Han reiste til Amsterdam, Leiden og Paris, hvor han blant annet kom i kontakt med den berømte nederlandske humanisten og folkerettslærde Hugo Grotius (1583–1645). Tilbake i København tok han magistergraden ved universitetet i 1643. På sine utenlandsstudier hadde han stiftet bekjentskap med grammatiske arbeider som har inspirert til utgivelsen av pionerarbeidet «Grammatica Danica», den eldste kjente danske grammatikk. I utgivelsen fra 1662 kommer dagligdagse uttrykk og dialektenes særtrekk frem. Pontoppidan var fra 1649 prest på Sjælland inntil han i 1673 ble biskop i Trondheim. Her fortsatte han sitt arbeid med å studere språk og gjorde egne undersøkelser og utgivelser relatert til det nordligste stiftet i den dansk-norske kirkeprovinns. Sentralt i denne sammenheng er biskopens sterke tilknytning til det store Trondenes prestegjeld, som på denne tiden var direkte underlagt biskopen som var prestegjeldets egentlige sogneprest. I hans fravær ble det ansatt vikarprest som fungerte som stedfortreder.

Figur 1. Kobberstikk av Pontoopidan. Det Kongelige Bibliotek, Billedsamling. Danske portrætter, 8°, Pontoppidan, Erik (1616–1678).

Figur 2. Hyrdebrev biskop Gunnerus 1758. Kilde: Nasjonalbiblioteket

Aksen Trondheim–Trondenes

Trondheim stift besto frem til 1804 også av hele daværende Nord-Norge og var dermed det største av de fem stiftene i Norge på 1600-tallet (Christiania, Christiansand, Stavanger, Bergen og Trondheim). I middelalderen var Trondenes en sentral «utpost» i nord som var med på å binde det store stiftet sammen. Prestegjeldet var frem til delingen i 1731 det største i stiftet og besto i 1589 av hele ni prester og 14 kirker. Steinkirken som står på Trondenes i dag har sin historikk tilbake til omkring 1400 eller kanskje så tidlig som 1200-tallet, og er uten sammenligning det største kirkebygget i Nord-Norge fra middelalderen. Her fantes frem til midten av 1500-tallet et prestefellesskap med egen lektor (lesemester) og et betydelig bibliotek, som ligner på det prestefellesskapet som fantes blant kannikene ved domkapitlet i Trondheim.

Siden senmiddelalderen hadde Trondenes en særlig sentral posisjon i nord ved å være et av flere *kannikgjeld* (prestegjeld) tilknyttet kannikene ved domkapitlet. Det var dekanen, lederen av domkapitlet, som hadde Trondenes som sitt kannikgjeld med ansvar for prestene og menighetene. Trondenes ga særlig store inntekter (fisketiende) til domkapitlet i Trondheim i tillegg til å fungere som residens og et naturlig samlingssted i regionen i forbindelse med de lange og omfattende reisene nordover til Finnmark og Norges yttergrense. Etter reformasjonen var det den nye protestantiske biskopen som ledet domkapitlet (som dekan) og hadde ansvaret for kannikgjeldet. Trondenes og de mange prestene der kom dermed fortsatt til å være viktige i forbindelse med visitasjon og vurdering av kristendomsundervisningen i nord i hundreårene som fulgte. På starten av 1600-tallet ble også Lødingen lagt til som kannikgjeld for biskopen. Med sine tre prester og seks kirker lokalisert i nordre del av Lofoten og Salten representerte også dette kannikgjeldet en viktig del av kirkeorganisasjonen i nord. Retten til å kalle prester til begge disse kannikgjeldene lå hos biskopen. Selv om kongen overtok kallsretten til de fleste prestegjeld (og kannikgjeld) etter at eneveldet ble innført i 1660-årene, klarte biskopen å få unntak fra denne bestemmelsen. På den måten fikk han en særlig sterk posisjon og eierskap til prestestanden og inntektene i Trondenes og Lødingen.

I løpet av 1600-tallet kom to av Pontoppidans forgjengere som biskop til å legge et grunnlag for å sikre økt tilstedeværelse og utdanning i nordområdene. Sentralt i virket som biskop var visitasjoner til kirker og prestegjeld rundt om i stiftet for å kunne vurdere prestestanden og tilstanden på undervisning av ungdommen. Biskop Peder Schjelderup (1622–1642) gjennomførte en visitasreise som medførte at prestene i Finnmark fikk tillagt mer lønn av kongen i 1631. Nå skulle en andel av

tienden gå direkte til de lokale prestenes inntekt slik som i andre deler av stiftet. Også undervisning av samiske barn ble pålagt. Det ble ansatt en egen omreisende prest for samer fra 1634 for å undervise i «barnelærdom og Guds sande frykt». Schjelderups etterfølger Erik Bredal (1643–1672) opprettet i 1640-årene en egen skoleplan for stiftet, den første i Norge. Bredal opplyser selv at han underviste ungdommer etter sin egen skoleplan når han holdt gudstjenester på Trondenes. Under den svenske beleiringen av Trondheim 1658–1660 dro Bredal til Trondenes for å styre stiftet i urolige tider. Herfra underviste han samiske barn, visstnok som den første biskop i stiftet. Etter Bredals død i 1672 var Pontoppidan den neste biskop som dro på visitasjon nordover og tok fatt i undervisning og tilstedeværelse blant befolkningen i Nordlandene og Finnmarken.

Utgivelse av Luthers lille katekisme 1673

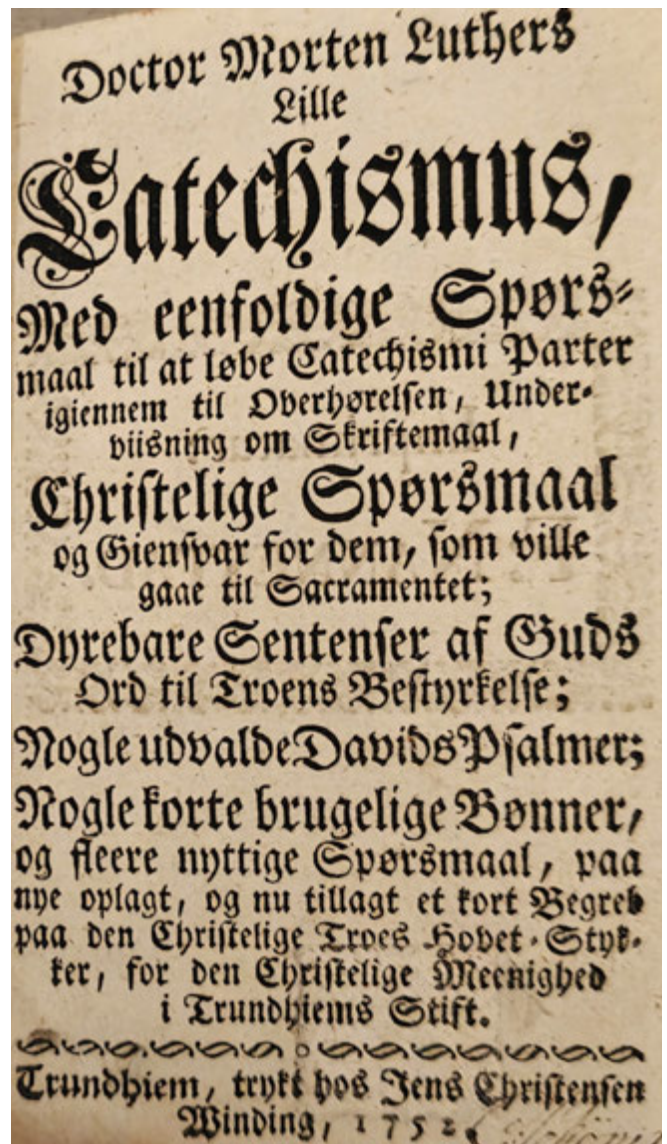
Reformatoren Martin Luther sine katekismer ble starten på en sterk dansk-norsk kateksimetradisjon, og siden 1529 har denne betegnelsen blitt brukt på kristendomsundervisning. Luthers lille katekisme er en kort fremstilling av innholdet i den kristne tro rettet mot barn og unge. Denne undervisningen gikk ut på å pugge innholdet utenat, gjerne i form av gitte spørsmål og svar.

Oscar Moe skriver at biskopene i stiftene Trondheim, Bergen og Stavanger fikk utgitt egne katekismer for sine områder i løpet av 1600-tallet, og at disse var ment til bruk under biskopenes visitas i stiftet. Biskop Pontoppidan ga ut den første katekismen rettet mot ungdom i 1673, under tittelen

Doctor Morten Luthers Lille Catechismus, Med eenfoldige Spørsmåal til at løbe Catechismi Parter igiennem til Overhørelsen, Underviisning om Skriftemaal, Christelige Spørsmåal og Giensvar for dem, som ville gaa til Sacramentet, Dyrebare Sentenser af Guds Ord til Troens Bestyrkelse, Nogle udvalde Davids Psalmer, Nogle korte brugelige Bønner, og fleere nyttige Spørsmåal [...] for den Christelige Meenighed i Trundhiems Stift.

Denne utgivelsen må ha vært sentral for Pontoppidan på hans visitasjon nordover i 1674. Utgivelsen er kjent å ha blitt utgitt på nytt i 1676, 1690, 1741, 1752 og 1760, og fikk dermed en langvarig utbredelse i landsdelen. I 1690 er det også kjent at den hadde fått ett tillegg, «og nu tillagt eet kort Begreb paa den Christelige Troes Hovet-Stykker», som var basert på Pontoppidans etterlatte utrykte arbeider.

Det sies av meldalspresten Melkior Augustinus-søn, som skrev dagbok i årene 1670–1707, at

Figur 3. «Doctor Morten Luthers Lille Catechismus [...] for den Christelige Meenighed i Trundhiems Stift» 1752 (Schønings proveniens). NTNU Gunnerusbiblioteket, LibR Oct. 307. Foto: Per-Olav Broback Rasch

Pontoppidan under visitasreisene hadde med seg små bøker samt bilder, epler og andre småting, som han ga i belønning til flinke barn og ungdommer. I en annen samtidig kilde fra omkring 1679, en biografi om Pontoppidan skrevet av de to kanikene Søren Hansen, sogneprest til Domkirken, og Ole Tønder, sogneprest til Vår Frue kirke, står det:

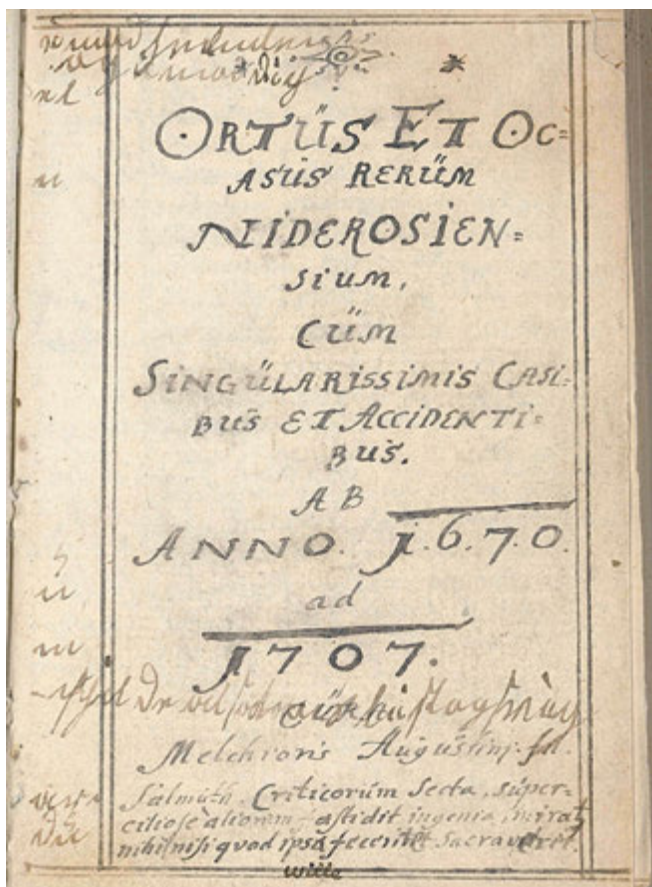
[Pontoppidans] Velværværdighed haver været vindskibelig udi sit biscopelige Embede og flittig i sine Visitatzer, ideligen og alvorligen drevet paa Catechismi reene Lærdom, og formanet Ungdommen at tiltage og forfremmes udi ded goede, saa at ded, som saa vel tilforne af hans sl. Formand, Mag. Erik Bredal, var begynt, er ikke aldeeniste blevet holt ved liige, men endogsaa forbedret med flere Davids Psalmer og nogle

korte hostrykte Forklaringer over ded, som de eenfoldige icke selv kunde fatte og forstaae.

Pontoppidan bygde videre på og utvidet Erik Bredals skoleplan som var praktisert i lengre tid. Utgivelsen av Luthers katekisme gjaldt ikke bare for nordmenn på dansk språk, men også for den samiske befolkningen på deres eget språk. Pontoppidan hadde allerede kjennskap til forskjellige språk og ga som kjent ut et verk om dansk grammatikk. Oversettelsen av Luthers katekisme til samisk språk føyer seg inn i denne rekken. Dette arbeidet ble ikke utgitt før han døde, og manuskriptet er i dag ikke kjent bevart. Vi vet derfor ikke om arbeidet bare var en påbegynt kladd, tilnærmet ferdigskrevet eller klar til trykking.

Visitasjon i Nordlandene og Finnmark 1674

Pontoppidan kom til Trondheim 29. august 1673 og sendte straks ut et hyrdebrev på latin til prestestanden. Vinteren og sommeren 1674 dro han på en lengre visitasreise der han besøkte nordområdene både til lands og til vanns, en strekning som utgjorde over 250 norske mil innen han returnerte til Trondheim. På denne reisen kom han i direkte kontakt med mange av stiftets prester og deres menigheter, både nordmenn og samer. Undervisning av ungdommen var en sentral del av

Figur 4. Melchior Augustinussøns dagbok. NTNU Gunnerusbiblioteket, XA Oct. 51. <https://doi.org/10.48781/ntnu.257810>

visitasreisen. Reisen nordover endte i Vardø i Øst-Finnmark, ved Norges yttergrense. På veien innviet han den nye kirken i Loppa 22. juni 1674.

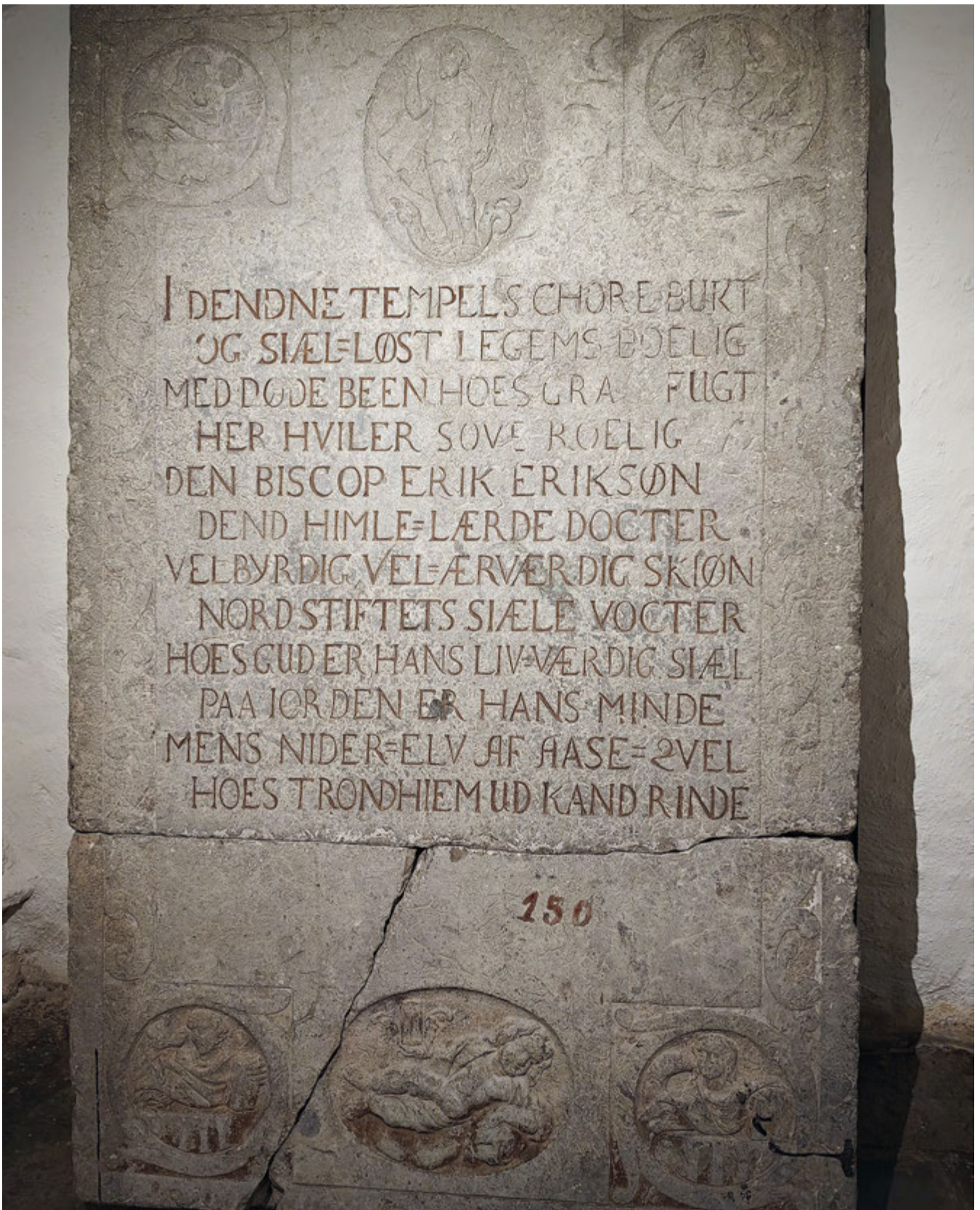
Selv om det ikke finnes særlig med beretninger fra visitasreisen, er det naturlig å se for seg at oppholdet i Trondenes av flere grunner har vært viktig. Størsteparten av inntektene til Pontoppidan kom herfra samtidig som han var ansvarlig for de mange prestene som holdt til i kannikgjeldet. I etterkant av reisen kommuniserte Pontoppidan med grev Peder Griffenfeld, en av kong Kristian Vs nærmeste rådgivere. Her kommer det frem at inntektene fra både Trondenes og Lødingen var blitt redusert på grunn av dårlig fiske og uår. Pontoppidan klager over at flere prester hadde begynt å kreve større andel av inntektene, noe som var i strid med kirkelovgivningen i ordinansen og reformatsen. Videre ber han Griffenfeld om å få tilbake retten til å kalle sine egne vikarprester i begge kannikgjeldene. Dette var for å unngå at det tok «evigheter» å få nye prester besatt så langt nord, når den nye loven etter innføringen av eneveldet krevde å gå via kongen ved presteledighet. På dette punktet fikk Pontoppidan medhold og han kunne dermed ansette sine egne prester til å bestyre kannikgjeldene.

Arbeidet med beskrivelsen over Nordlandene og Finnmark som Pontoppidan etterlot i et siden tapt manuskript, er sannsynligvis et produkt av hans egen reise gjennom landsdelen. Det finnes ingen opplysninger om innholdet eller hva som lå til grunn for et slikt arbeid. Den store avstanden til de nordlige områdene fra bispesetet i Trondheim, som besto av et variert landskap, spredt befolkning, utstrakt handel og en annerledes kultur med innslag av samisk språk, kan ha vært noe av bakgrunnen for ønsket om å skrive denne. Muligens var tanken å få manuskriptet utgitt og dermed få synliggjort hva slags variasjon og særegenhet som fantes i det nordligste stiftet i Danmark-Norge. Gustav Storm opplyser at det i stiftskisten til domkapitlet i Trondheim allerede fantes et par kjente beskrivelser fra slutten av 1500-tallet, som kan ha vært til inspirasjon for Pontoppidan. I en kopibok, som senere har gått tapt, var det innført beskrivelser over regionene Lofoten og Vesterålen i tillegg til Namdalen. Begge ble i 1817 utgitt av DKNVS i *Skrifter* under titlene «Beskrivelse over Lofoden, Vesteraaalen, Annenæs, Røst og Værøen. Aar 1591» og «Ganske Nummedals Lehns Beskrivelse. Aar 1597».

En egen beskrivelse over Finnmark fra samme tidsperiode finnes også, kjent under tittelen «Enn liden Vnderwissning om Findmarcken, och detz handell», men denne er ikke kjent å ha vært en del av domkapitlets stiftskiste. Manuskriptet fantes ved Universitetsbiblioteket i København

frem til brannen i 1728, men er bevart gjennom senere avskrifter. Det er mulig at Pontoppidans interesse for språk og grammatikk kan ha spilt inn i arbeidet med en egen beskrivelse over regionen, siden han også arbeidet med en oversette av

Luthers katekisme til samiske språk. Vi kjenner ikke til Pontoppidans kompetanse i samisk eller hvem som hjalp ham med oversettelsen. For å få nok kunnskap om landsdelen til å skrive en egen beskrivelse over Nordlandene og Finnmark må

Figur 5. Pontoppidans gravstein. Foto: Per-Olav Broback Rasch

Pontoppidan uansett ha støttet seg på beretninger og samtaler med prester og lokalbefolkning under og i etterkant av visitasreisen i 1674. Det er også mulig å se for seg at oppholdet på Trondenes, som hadde et eget bibliotek og var et samlingspunkt for både prester og lokalbefolkningen fra områdene rundt, har vært viktig i denne sammenheng.

Avbrutt visitasjon og død 1678

I 1678 dro Pontoppidan på en ny visitasreise nordover. Arbeidet med oversettelse av katekismen til samisk og beskrivelse over Nordlandene og Finnmark var ennå ikke avsluttet, og det kan tenkes at denne reisen skulle bidra med mer kunnskap og tilbakemeldinger før arbeidet kunne ferdigstilles. Pontoppidan måtte avbryte reisen før han kom seg til Nord-Norge. Han døde etter en tids sykdom i Trondheim 12. juli 1678 og ble gravlagt i Nidarosdomen. I Gerhard Schønings bok om Nidarosdomen, i kapitlet «Om Begravelser, Liig-Stene, Inscriptioner, og andet saadant, som endnu ved Domkirken kan være at merke» finnes Pontoppidans gravstein beskrevet i detalj:

*I Dendne Tempels Chore-Buct
Og Siæl-Löst Lægems Bolig
Med Döde Been Hos Grave-Suct
Her Hviler Sove-Rolig
Welbyrdig ERIC ERICSÖN
Dend Himmel-Lærde Docter,
Dend Ædle Skald; Dend Mester Skiön,
Dend Norder-Sjæle-Wocter.
Æi Biscop, Æi Stifts-Dommere,
Landdrot, Prælat, Decanum,
Wi Trönder Faae Een Frommere,
End Som PONTOPPIDANUM,
Derfor Hans Wel-Ær-Wærdighed,
Som Lethre-Folket Priiste
For Danne-Riims Fuld-Færdighed,
Stor Ære Mand Beviiste,
Og Som Hos GUD Nu Er Hans Sjæl,
Hos Os Saa Er Hans Minde,
Mens Nider-Elv Af Oose-Qvel
Hos Trondhiem Ud Kand Rinde:
Mens Moskö-Strömmens Maale-Wand
Sit Afgrunds Swelg Mon Kringle,
Og Finne-Mand Ved Warde-Strand
Paa Blaakuls Skjutet Dingle.*

Her er det henvisning til at Pontoppidan var kanonik og dekan, som viser til kannikgjeldet Trondenes. De siste strofene på gravsteinen viser hvordan Nordlandene og Finnmark også har satt sine spor i Pontoppidans virke som biskop. Her nevnes fenomenet Moskstraumen i Lofoten og en same ved Vardø. Blåkulla er derimot en svensk henvisning og har ikke noe med trolldomsprosessene i Vardø å gjøre, men kan være assosiasjoner som forfatteren av gravskriftet har gjort.

Trygve Lysaker skriver avslutningsvis at «Biskop Pontoppidans ettermæle er helt entydig i alle bevarte kilder», og utdyper:

Hans nærmeste medarbeider, mag. Søren, beskriver ham som 'en ret Hyrde og Biskop [...] Haver altid søgt Kirkers og Skolers Forbedring, gjerne tjent alle og enhver [...].'

Meldalspresten Melkior Augustinussøn beskriver han i samme panegyriske vendinger: 'Han var en from, sagtmodig og stille Mand, der gjerne ville hjelpe og tjene alle, og sin Geistlighed meget god og befordelig, bliver derfor af alle beklaget og begrædt'.

Litteratur:

- Gunnerus, J. E. 1758. *Hans opvækkelige Hyrdebrev til det velærværdige, høj- og vellærde Præsteskab i Tronhjems Stift.*
- Lysaker, T. 1987. *Trondhjems stift og Nidaros bispedømme 1537-1953: Reformasjon og enevælde 1537-1804.*
- Moe, O. 1891. Katechismus og Katechismusundervisningen fra Reformationen, især i Danmark og Norge. *Theologisk tidsskrift for den evangelisk-lutherske kirke i Norge: Række 3, 3, 163-340.*
- Rørdam, H. Fr. 1891-1893. Dr. Erik Eriksen Pontoppidan: Biskop i Trondhjems Stift. *Kirkehistoriske Samlinger, 4(2), 231-262.*
- Schønning, G. 1762. *Beskrivelse over den tilforn meget prægtige og vidtberømte Dom-Kirke i Throndhjem, egentligen kaldet Christ-Kirken.* Jens Christensen Winding.
- Storm, G. 1895. Fortale. I *Historisk-topografiske Skrifter om Norge og norske Landsdele, forfattede i Norge i det 16de Aarhundrede* (s. 1-47). Brøgger.

Forfatter:

Per-Olav Broback Rasch er universitetsbibliotekar i eldre historie ved NTNU Universitetsbibliotekets Spesialsamlinger. Arbeider med bibliotekets samlinger av bøker, manuskripter, fragmenter, diplomer og kart. Forskningsinteresser inkluderer

domkapitlet i Trondheim og kildesamlinger, arkiv og bibliotek i Danmark-Norge. Medlem i Middelaldersenterets forskningsgruppe ved NTNU.

E-post: per-olav.rasch@ntnu.no
<https://orcid.org/0009-0003-2861-2009>